

ECRI

European Commission against Racism and Intolerance
Commission européenne contre le racisme et l'intolérance

CRI (2003) 3
Version azerbajdjanaise
Azerbaijani version

İrçilik və Dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası

AZƏRBAYCAN ÜZRƏ
MƏRUZƏ

2002-ci il iyunun 28-də qəbul
edilmişdir

Strasburq, 15 aprel 2003-cü il

COUNCIL OF EUROPE
CONSEIL DE L'EUROPE

İrççilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyasının (ECRI) işi və Avropa Şurasının bu sahədəki digər fəaliyyəti haqqında daha artıq məlumat almaq üçün aşağıdakı ünvanla əlaqə saxlayın:

Secretariat of ECRI
Directorate General of Human Rights – DG II
Council of Europe
F – 67075 STRASBOURG Cedex
Tel: +33 (0) 3 88 41 29 64
Faks: +33 (0) 3 88 41 39 87

E-mail: combat.racism@coe.int

Bizim veb-sayta baş çəkin: www.coe.int/ecri

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
XÜLASƏ.....	6
I BÖLMƏ: VƏZİYYƏTƏ NƏZƏR.....	7
A. BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ AKTLAR.....	7
B. KONSTITUSİYA MÜDDƏALARI VƏ DİGƏR ƏSAS MÜDDƏALAR	8
- Vətəndaşlıq haqqında Qanun	8
- Milli azlıqlar haqqında qanunvericilik	9
C. CİNAYƏT HÜQUQ NORMALARI	9
D. MÜLKİ VƏ İNZİBATİ HÜQUQ NORMALARI	10
E. ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ.....	10
F. İXTİSASLAŞDIRILMIŞ QURUMLAR VƏ DİGƏR TƏSİSATLAR.....	11
G. TƏHSİL VƏ TRENİNG/MAARİFLƏNDİRMƏ.....	11
H. ÖLKƏ VƏTƏNDAŞI OLMAYANLARIN QƏBUL EDİLMƏSİ VƏ ONLARIN STATUSU	12
- Qaçqınlar və sığınacaq axtaranlar	12
- Ölkə ərazisində uzun müddət yaşayanlar	12
I. İCTİMAİ XİDMƏTLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏK İMKANI	13
- Təhsil almaq imkanı	13
K. MÜDAFİƏSİZ QRUPLAR.....	14
- Ermənilər	14
M. ÖLKƏDƏKİ VƏZİYYƏTİN MONİTORİNQİ.....	15
O. KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİ	16
P. DAĞLIQ QARABAĞ ÜSTÜNDƏ MÜNAQİŞƏNİN DOĞURDUĞU VƏZİYYƏT	16
- Hazırda Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında olmayan ərazilər	17
II BÖLMƏ: XÜSUSİ NARAHAATLIQ DOĞURAN MƏSƏLƏLƏR.....	17
Q. İRQÇİLİYƏ VƏ İRQİ AYRI-SEÇKİLİYƏ ÜMUMƏN BƏLƏDLİK.....	17
R. ERMƏNİLƏRLƏ BARƏSİNDƏ NEQATİV MÜHİT	18
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR	20
ƏLAVƏ	25

ÖN SÖZ

İqrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası (ECRI) Avropa Şurasının müstəqil üzvlərdən ibarət bir qurumdur. Onun məqsədi ümumavropa səviyyəsində və insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından iqrçiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaqdır.

ECRI-nin fəaliyyət proqramının əsas istiqamətlərindən birini ölkələr üzrə yanaşma təşkil edir. Bu zaman o, Avropa Şurasının hər bir üzv dövlətində iqrçilik və dözümsüzlüklə bağlı vəziyyəti təhlil edir və aşkara çıxarılmış problemlərin həlli yollarına dair təkliflərini verir.

1998-ci ilin dekabrında ECRI Avropa Şurasının o zamankı üzv dövlətləri üçün özünün ölkə məruzələrinin ilk roundunu başa çatdırdı. 1999-cu ilin yanvarında ECRI özünün ölkələr üzrə fəaliyyətinin ikinci mərhələsini həyata keçirməyə başladı. İkinci mərhələ dörd il davam edir (1999–2002) və hər il ən azı on ölkə üzrə məruzə hazırlamaq məqsədilə yenə də Avropa Şurasının bütün üzv dövlətlərini əhatə edir. Buna görə də ECRI-nin ölkələr üzrə fəaliyyətinin bu mərhələsinə ilk dəfə olaraq Azərbaycanı iqrçilik və dözümsüzlüklə bağlı vəziyyətə dair məruzənin hazırlanması daxil edilmişdir.

ECRI-nin ölkələr üzrə fəaliyyətində mühüm bir mərhələni məruzə qəti qəbul edilməzdən əvvəl müvafiq ölkənin hakimiyyət orqanları ilə konfidensial dialoqun aparılması təşkil edir. Ölkə məruzələrinin ikinci roundunda yeni bir prosedur ikinci məruzənin hazırlanmasından qabaq ölkəyə səfər təşkil etməkdən ibarətdir.

Azərbaycana səfər 2002-ci il martın 25–28-də olmuşdur. Səfər zamanı məruzəçilər ECRI-nin mandatı ilə bağlı məsələlərə görə məsul olan müxtəlif nazirliklərin və dövlət idarələrinin nümayəndələri ilə görüşmüşlər. ECRI səfərin təşkilində səmimi əməkdaşlıq etdiklərinə görə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarına dərin təşəkkür edir və xüsusən də onun nümayəndə heyəti ilə görüşmüş, hər biri öz səlahiyyət dairəsində çox qiymətli məlumatlar vermiş bütün şəxslərə öz minnətdarlığını bildirir. ECRI Azərbaycan milli əlaqələndiricisinə də, – onun hazırlıq səviyyəsi və əməkdaşlığı məruzəçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir, – öz təşəkkürünü bildirir.

Bundan əlavə, ECRI məruzəçilərin səfər zamanı görüşdükləri bütün qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinə bu tədbirə əhəmiyyətli töhfə veridiklərinə görə təşəkkür edir.

Aşağıdakı məruzə ECRI-nin öz məsuliyyəti altında tərtib edilmişdir. Məruzə 2002-ci il iyunun 28-ə qədərki vəziyyəti əhatə edir və bu tarixdən sonra baş vermiş hər hansı hadisə aşağıdakı təhlildə öz əksini tapmamış və ECRI-nin etdiyi nəticə və təkliflərdə nəzərə alınmamışdır.

XÜLASƏ

Azərbaycan son illər ərzində irqçiliyə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə sahəsində bir sıra müsbət addımlar atmışdır. Buraya irqçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyəti olan bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktların ratifikasiya olunması, irqi ayrı-seçkilik əleyhinə müddəalar nəzərdə tutan məcəllələrin və digər qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, eləcə də milli azlıqların üzvlərinə öz ana dillərində təhsil almalarına daha yaxşı imkanlar yaradılması ilə bağlı tədbirlər daxildir. İnsan hüquqları üzrə müvəkkil təsisatının yaradılmasını nəzərdə tutan Konstitusiyaya qanununun qəbul edilməsi də mühüm bir addımdır və bu, Azərbaycanda yaşayan şəxslərin irqçilikdən və irqi ayrı-seçkilikdən müdafiəsini möhkəmləndirə bilər.

Bununla belə, irqçiliyə və irqi, milli, etnik və ya dini ayrı-seçkiliyə qarşı görülən mübarizə tədbirləri ölkədə belə halların baş verməsi və təzahürləri barədə ümumən məlumatın olmaması üzündən müəyyən dərəcədə məhdud görünür. Belə görünür olar ki, Azərbaycan cəmiyyətində irqçilik və ayrı-seçkilik anlayışları bu halların ən ifrat və kobud təzahürlərinə aid edilir, onların ən adi təzahürlərinə isə etinasızlıq meyilləri hiss olunur. Bununla belə Azərbaycanda gündəlik həyatda qaçqınlar, əcnəbilər, azlıqda olan dini qrupların üzvləri və ermənilər daxil olmaqla, birbaşa və dolaylı ayrı-seçkiliyə məruz qalan insanlar vardır. Ayrı-seçkilik bir sıra sahələrdə mövcuddur. Bu vəziyyətin yaranmasında və göstərilən hallara reaksiyanın məhdud olmasında Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişənin rolu xüsusi vurğulanır.

Bu məruzədə ECRİ Azərbaycanın dövlət orqanlarına bir sıra sahələrdə tədbirlər görməyi tövsiyə edir. Bu tövsiyələrə o cümlədən aşağıdakılar daxildir: irqçiliyə və irqi, milli, etnik və ya dini ayrı-seçkiliyə qarşı səmərəli mübarizə tədbirləri görülməsi yolunda ilk addım kimi bu halların müxtəlif təzahürləri barədə məlumatlı olmağın zəruriliyi; müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zəruriliyi, o cümlədən irqi ayrı-seçkilik əleyhinə müfəssəl qanunvericilik müddələrinin qəbul edilməsi; bütün qaçqınların və eləcə də uzun müddət ölkə ərazisində yaşayan əcnəbilərin vəziyyətinə diqqət yetirməyin zəruriliyi; din azadlığının həyata keçirilməsi ilə bağlı vəziyyətin monitorinqini aparmağın zəruriliyi; ermənilər barəsində hökm sürən neqativ mühiti aradan qaldırmağın zəruriliyi.

I BÖLMƏ: VƏZİYYƏTƏ NƏZƏR

A. Beynəlxalq-hüquqi aktlar

1. Azərbaycan irqçiliyə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə sahəsində mövcud olan bir neçə beynəlxalq sənədi ratifikasiya etmişdir. 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına daxil olarkən, Azərbaycan daxil olduğu vaxtdan bir il ərzində İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanı (AİHK), İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasını, Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında Avropa Xartiyasını, Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasını imzalamağı və ratifikasiya etməyi öz üzünə öhdəlik kimi götürmüşdü. ECRI Azərbaycan tərəfindən AİHK-ın və onun 1, 4, 6 və 7 nömrəli Protokollarının, İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasının və Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasının ratifikasiya edilməsini alqışlayır. ECRI təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını AİHK-ın 12 nömrəli Protokolunu mümkün qədər tezliklə imzalamağa və ratifikasiya etməyə çağırır. Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında Avropa Xartiyasına gəldikdə isə, ECRI qeyd edir ki, Azərbaycanın 2001-ci il dekabrın 21-də imzaladığı bu beynəlxalq sənədin ratifikasiyası məsələsi hazırda Parlamentdə təqdim olunmuşdur və ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını bu istiqamətdə zəruri işləri mümkün qədər sürətlə başa çatdırmağa çağırır.
2. Avropa Şurasına daxil olarkən Azərbaycan habelə daxil olduğu vaxtdan iki il ərzində Avropa Sosial Xartiyasını imzalamağı, daxil olduğu vaxtdan üç il ərzində onu ratifikasiya etməyi və Xartiyada təsbit olunmuş prinsiplərə uyğun siyasətin həyata keçirilməsinə dərhal sөy göstərməyi öz üzünə öhdəlik kimi götürmüşdü. ECRI yenidən baxılmış Avropa Sosial Xartiyasının 2001-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan tərəfindən imzalanmasını alqışlayır. Bu sənədin ratifikasiya edilmək üçün Parlamentə çıxarılması gözlənilir. ECRI bu prosesin uğurla və vaxtında yekunlaşmasına ümid edir.
3. ECRI başa düşür ki, Azərbaycan hökuməti Avropa Şurasına daxil olarkən üzünə götürdüyü öhdəliklərdə sadalanan beynəlxalq aktların imzalanmasına və ratifikasiyasına üstünlük verir. Bununla belə, ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını həm də Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasını, Əcnəbilərin yerli səviyyədə ictimai həyatda iştirakı haqqında Konvensiyanı və Mühacir işçilərin hüquqi statusu haqqında Avropa Konvensiyasını imzalamaq və ratifikasiya etmək üçün mümkün qədər tezliklə zəruri işləri görməyə çağırır. Bundan əlavə, ECRI təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını Təhsildə ayrı-seçkiliyə qarşı YUNESKO Konvensiyasını imzalamağa və ratifikasiya etməyə çağırır. Azərbaycan Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasını 2000-ci il iyunun 26-da ratifikasiya etmişdir.
4. 2001-ci ildə Azərbaycan Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının BMT İnsan Hüquqları Komitəsi tərəfindən fərdi şikayətlərə baxılmasına imkan verən Fakultativ Protokolunu ratifikasiya etmiş və İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə tərəfindən fərdi şikayətlərin baxılmasına imkan verən 14-cü maddəsini qəbul etmişdir. ECRI bu hadisələri alqışlayır və Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını həmin komitətərə fərdi şikayətlərlə müraciət etmək imkanı haqqında geniş ictimaiyyətin lazımi səviyyədə məlumatlandırılmasını təmin etməyə çağırır.

5. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycanın ratifikasiya etdiyi beynəlxalq müqavilələr daxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi olur və həmin müqavilələrin müddəaları buna görə də birbaşa məhkəmələrdə tətbiq oluna bilər. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən, beynəlxalq müqavilə ilə dövlətdaxili qanunvericilik (Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) arasında ziddiyyət olduğu halda, həmin beynəlxalq müqavilənin müddəaları tətbiq edilir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin ikinci hissəsində bəyan edilir ki, Konstitusiyada sadalanan insan hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını hakimlərin və digər hüquqsünasların Azərbaycan üçün məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları ilə yaxından tanış olmalarını təmin etməyə çağırır.

B. Konstitusiya müddəaları və digər əsas müddəalar

6. Konstitusiyanın 25-ci maddəsində bütün şəxslərin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipi təsbit olunmuşdur. Bu maddəyə görə dövlət, o cümlədən irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən və əqidəsindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını bu əsaslara görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.
7. Konstitusiyanın fikir və söz azadlığını təsbit edən 47-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təbliğata yol verilmir.
8. Azərbaycan Konstitusiyasının 45-ci maddəsinə əsasən hər kəsin öz ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır və heç kəs bu hüquqdan məhrum edilə bilməz. Hər kəsin istədiyi dildə təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.
9. Konstitusiyanın digər müvafiq müddəalarına hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək və heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə haqq almaq hüququna malik olduğunu təsbit edən 35-ci maddənin altıncı hissəsi, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququna malik olduğunu və hər hansı bir şəxsin öz milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilməsinin yolverilməzliyini nəzərdə tutan 44-cü maddə aiddir. ECRI həmçinin qeyd edir ki, 2002-ci il iyunun 18-də Azərbaycan Parlamenti birinci oxunuşda «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Konstitusiya Qanununun qəbul etmişdir; bu akt AİHK-ın və onun Protokollarının əsas müddəalarını ölkə qanunvericiliyinə qismən inkorporasiya edir.

- Vətəndaşlıq haqqında Qanun

10. Azərbaycan 1998-ci ilin sentyabrında vətəndaşlıq haqqında yeni qanun qəbul etmişdir. Qanunun 3-cü maddəsi Azərbaycan vətəndaşlarının hüquq və vəzifələri bərabərliyi Konstitusiyada təsbit olunmuş bərabərlik prinsipini özündə əks etdirir. Vətəndaşlıq haqqında Qanunun 5-ci maddəsinə görə digər şəxslərlə yanaşı, 1992-ci il yanvar 1-dək Azərbaycanda yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olmuş və bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündən bir il müddətində Azərbaycan vətəndaşlığına qəbul edilmək haqqında ərizə ilə müraciət etmiş vətəndaşlığı olmayan şəxslər və 1988-ci il yanvarın 1-dən 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycanda məskunlaşmış qaçqınlar Azərbaycan vətəndaşları hesab edilmişlər. Verilən məlumatlara görə, bu müddəalar əsasında Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınlar, ölkədə olan Mesxeti türklərinin əksəriyyəti və İran mənşəli vətəndaşlığı olmayan siyasi qaçqınların çoxu vətəndaşlıq əldə edə bilməmişlər.
11. Vətəndaşlıq haqqında Qanunun 14-cü maddəsində vətəndaşlığa qəbul edilməklə bağlı müraciət etmək üçün zəruri meyarlar müəyyən edilmişdir: beş il Azərbaycanda yaşamaq və Dövlət dilini bilmək. Azərbaycanın hakimiyyət orqanları bildirdilər ki, bu Qanun qüvvəyə minəndən və müvafiq aktlar qəbul ediləndən bəri 48 şəxs

naturalizasiya yolu ilə Azərbaycan vətəndaşlığı əldə etmişdir. Qanuna görə, vətəndaşlığa qəbul edilmək üçün müraciətlərlə bağlı qəbul olunmuş qərarlar barədə ərizəçilərə əsaslandırılmış cavab verilməli olsa da, belə məlumatlar vardır ki, bəzi ərizəçilərə vətəndaşlığa qəbuldan imtina edilərkən bu imtinanın səbəbləri izah olunmamışdır¹. ECRI təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını bütün ərizəçilərin öz ərizələri ilə bağlı çıxarılan qərarların motivləri barədə müfəssəl məlumatlandırılmasını təmin etməyə çağırır.

- **Milli azlıqlar haqqında qanunvericilik**

12. Hazırda Azərbaycanda milli azlıqların hüquqlarına dair heç bir konkret qanun yoxdur. Ona görə də milli azlıqların hüquqları müvafiq konstitusiya müddəaları, bilavasitə bu məsələyə həsr olunmamış qanun qüvvəli aktlar və 1992-ci ildə qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında» Prezident fərmanı əsasında qorunur.
13. Avropa Şurasına üzv qəbul olunarkən Azərbaycan daxil olduğu vaxtdan üç il ərzində (yəni 2004-cü il yanvarın 25-dək) «ayrı-seçkililiyə yol verilməməsi barədə Konstitusiyada və Cinayət Məcəlləsində təsbit olunmuş müddəaları tamamlayan və milli azlıqlara dair prezident fərmanını əvəz edən milli azlıqlar haqqında qanun» qəbul etməyi öz üzərinə öhdəlik kimi götürmüşdür. ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını Avropa Şurası və digər müvafiq milli və beynəlxalq qurumlar ilə sıx əməkdaşlıq etməklə həmin qanunu hazırlamağa və mümkün qədər tezliklə qəbul etməyə çağırır.

C. Cinayət hüquq normaları

14. Azərbaycan 1999-cu ildə yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul etmişdir. Məcəllənin 61-ci maddəsinə görə cinayətin irqi, milli və ya dini düşmənçilik zəminində törədilməsi cəzanı ağırlaşdıran hal hesab edilir. Məcəllənin 111-ci maddəsi aşağıdakı əməlləri qadağan edir: bir irqin digər irq üzərində üstünlüyü barədə ideyaları yaymaq; irqi düşmənçiliyi və ya irqi ayrı-seçkiliyi qızışdırmaq; irqlər, dinlər və ya milli qruplar arasında düşmənçilik və ya ədavət salmaq məqsədilə hər hansı fəaliyyət; mənsub olduqları irqlərə, dinlərə və ya milli qruplara görə vətəndaşların hüquqlarının birbaşa və ya dolaylı yolla məhdudlaşdırılması və ya onlar üçün birbaşa və ya dolaylı imtiyazların müəyyən edilməsi; bundan başqa, 111-ci maddə irqi, dini, milli və ya etnik dözümsüzlük zəminində qəsdən adam öldürmə və ya sağlamlığa ağır zərər vurma kimi konkret cinayət əməllərini qadağan edir. 109-cu maddə irqi, milli, etnik, mədəni və ya dini mənsubiyyətinə görə hər hansı bir qrupun və ya təşkilatın təqib edilməsini, yəni belə qruplara və ya təşkilatlara mənsub olduqlarına görə insanların əsas hüquqlardan kobudcasına məhrum edilməsini insanlıq əleyhinə cinayət kimi qadağan edir. Bundan əlavə, 103 və 104-cü maddələr genosid aktlarını qadağan edir. 103, 104 və 111-ci maddələrin pozulmasına görə 10 ildən 15 ilədək və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət Məcəlləsinin 154-cü maddəsinə görə, bərabərlik hüququnun pozulması cinayət əməli sayılır. Cinayət Məcəlləsinin 283-cü maddəsində milli və ya dini düşmənçiliyin salınmasına, milli ləyaqətin alçaldılmasına və ayrı-seçkiliyə yönələn hərəkətlər qadağan olunmuşdur.
15. Göstərilən müddəalar bu günə qədər bir dəfə də olsun tətbiq olunmamışdır. ECRI hesab edir ki, polisdən tutmuş prokurorluq orqanlarına və hakimlərə qədər cinayət ədalət mühakiməsi sistemində çalışan bütün şəxslər üçün irqçilik və irqi ayrı-seçkilik əleyhinə qanunvericilik müddəaları ilə bağlı xüsusi treninqlərin təşkil edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Konkret olaraq ayrı-seçkiliyə gəldikdə isə, ECRI vurğulayır ki,

¹ Bax aşağıda: *Ölkə vətəndaşı olmayanların qəbul edilməsi və onların statusu – Uzun müddət ölkə ərazisində yaşayanlar*

müfəssəl mülki və inzibati hüquq normalalarının qəbul edilməsi də bu hal ilə səmərəli mübarizə aparmaqda əsaslı rol oynaya bilər².

D. Mülki və inzibati hüquq normaları

16. Digər əsaslarla yanaşı, hər hansı şəxsə qarşı onun cinsinə, irqinə, milliyyətinə, dilinə, mənşəyinə və dininə görə ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi, məsələn, Mülki-Prosesual Məcəllənin və parlament, bələdiyyə və prezident seçkiləri haqqında qanunların bir sıra müddəalarında öz əksini tapmışdır. Bu prinsip həmçinin Əmək Məcəlləsi kimi konkret sahələri tənzimləyən qanunvericilik aktlarında da təsbit olunmuşdur³. Bununla belə, Azərbaycanda hazırda təhsil, iş düzəlmə, mənzil, ictimai xidmətlərdən istifadə etmək imkanı, ictimai yerlərə daxil olma və fərdlər arasında kontrakt münasibətləri kimi həyatın müxtəlif sahələrində ayrı-seçkiliyi əhatə edən, səmərəli nəzarət və məsuliyyət mexanizmləri nəzərdə tutan ayrı-seçkilik əleyhinə müfəssəl mülki və inzibati qanunvericilik müddəaları yoxdur. ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını belə normaların qəbul edilməsi məsələsini nəzərdən keçirməyə çağırır. Aşağıda qeyd olunduğu kimi⁴, ECRI irqçiliyə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə sahəsində ixtisaslaşdırılmış qurumun ayrı-seçkilik əleyhinə belə qanunvericilik müddəalarının həyata keçirilməsinə nəzərdə əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyini vurğulayır. Bununla yanaşı, ECRI hesab edir ki, bu qanunvericilik normalalarının qəbul edilməsi ətrafında aparılacaq müzakirələr birbaşa və dolayı ayrı-seçkilik və özəl sektorda ayrı-seçkilik hallarını və habelə göstərilən halların Azərbaycanda yayılması miqyasını əhatə edən tədqiqatlara təkan verərdi, belə ki, bu məsələlər barəsində ümumən cəmiyyətdə məlumatın olmaması güman olunur⁵.
17. 1994-cü ildən qüvvədə olan qanuna görə, şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərdə və pasportlarda onların sahiblərinin etnik mənsubiyyəti göstərilməməlidir. ECRI-yə məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın hakimiyyət orqanları doğum haqqında şəhadətnamələrdə də etnik mənsubiyyətin göstərilməsini aradan qaldırmaq niyyətindədirlər. ECRI bu planı alqışlayır və Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını mümkün qədər tezliklə bunu həyata keçirməyə çağırır.

E. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi

18. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, Azərbaycanda məhkəmə sistemi hələ tam səmərəli və qərəzsiz fəaliyyət göstərmir. Məhkəmələrin müstəqilliyi və peşəkarlığı, qərarların icra olunması problemləri, habelə polis və dövlət idarəçilik orqanları kimi məhkəməyə dəstək verməli olan infrastrukturla bağlı problemlər qalmaqdadır. Azərbaycanda ictimai həyatın müxtəlif sahələrində mövcud olan bir hal olması Azərbaycanın hakimiyyət orqanları tərəfindən etiraf edilən korrupsiya problemləri də məhkəmə sisteminə öz təsirini göstərir. Bu vəziyyət digər sahələrdə olduğu kimi, irqçilik və ayrı-seçkilik sahəsindəki qanunvericiliyin də tətbiqinə mənfi təsir edir. ECRI təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını Azərbaycanda yaşayan şəxslərin bütün hüquqlarının, o cümlədən irqçiliyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnun müdafiəsini möhkəmləndirəcək müstəqil və səmərəli məhkəmə sistemini daha da inkişaf etdirmək üçün öz səylərini davam etdirməyə və artırmağa çağırır.

² Bax aşağıda: Mülki və inzibati hüquq normaları

³ Bax aşağıda: İş düzəlmə

⁴ İxtisaslaşdırılmış qurumlar və digər təsisatlar

⁵ Bax aşağıda: İrqçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən bələdlilik

F. İxtisaslaşdırılmış qurumlar və digər təsisatlar

19. Avropa Şurasına daxil olarkən Azərbaycan daxil olduğu vaxtdan bir il ərzində (yəni 2002-ci il yanvarın 25-dək) Ombudsman haqqında qanun qəbul etməyi öhdəlik kimi öz üzərinə götürmüşdü. 2001-ci ilin dekabrında Azərbaycan Parlamenti İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (bundan sonra «Ombudsman» adlandırılacaq) təsisatının yaradılmasını nəzərdə tutan Konstitusiya qanunu qəbul etdi. Ombudsman təsisatının bu vəzifəyə bir şəxs seçilən kimi və təsisata müvafiq şərait və büdcə vəsaiti təmin edilən kimi fəaliyyətə başlaması gözlənilir. Ombudsmanın istənilən şəxsin şikayətinə baxmaq, hüquqi cəhətdən məcburi olmayan tövsiyələr vermək və dövlət orqanları tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulduğunu aşkar etdikdə müəyyən tədbirlər təklif etmək səlahiyyəti vardır. Ombudsman öz təşəbbüsü ilə və eləcə də ayrı-ayrı şəxslərin və qeyri-hökumət təşkilatlarının ərizəsi əsasında araşdırma apara bilər.
20. ECRI bu irəliləyişi alqışlayır və ümid edir ki, İnsan hüquqları üzrə müvəkkil tezliklə seçiləcək və təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin aparatına onun öz funksiyalarını səmərəli həyata keçirə bilməsi üçün lazımi qədər vəsaitin ayrılmasını təmin etməyə çağırır. ECRI bu təsisatın Azərbaycan cəmiyyətində geniş tanınmasının vacibliyini vurğulayır və Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını bu istiqamətdə söylərini əsirgəməməyə çağırır.
21. ECRI həmçinin Azərbaycan hakimiyyət orqanlarının diqqətini özünün 2 nömrəli ümumi xarakterli tövsiyəsinə («Milli səviyyədə irqçiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaq üçün ixtisaslaşdırılmış qurumlar») cəlb edir: bu sənəddə o, irqçiliyə və ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizədə və cəmiyyətdə bütün qrupların imkan bərabərliyinin təşviqində insan hüquqları komissiyaları və ya ombudsmanlar kimi ixtisaslaşdırılmış qurumların mühüm rol oynadığını vurğulayır. İxtisaslaşdırılmış qurumlar ayrı-seçkilik hallarına görə səmərəli məsuliyyət rejiminin təmin edilməsində və ayrı-seçkilik əleyhinə qanunvericiliyin həyata keçirilməsinə nəzarət olunmasında başlıca rol oynayırlar; onlar həm də müxtəlif sahələrdə ayrı-seçkiliyin gizli formalarının aşkara çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Buna görə də ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını göstərilən tövsiyəni nəzərə almağa və İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin bu sahədə, xüsusən, yuxarıda təklif edildiyi kimi, ayrı-seçkilik əleyhinə müfəssəl qanunvericiliyin qəbul olunacağı halda, səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi imkanını nəzərdən keçirməyə çağırır.

G. Təhsil və trening/maarifləndirmə

22. İnsan hüquqlarının tədrisini özündə ehtiva edən vətəndaş təhsili 8-11-ci siniflərdə məcburidir. Bundan əlavə, o, müxtəlif ibtidai məktəblərdə tədris proqramından kənar tətbiq olunur. ECRI-yə məlum olmuşdur ki, hazırda Azərbaycanın təhsil sisteminə hətərəfli islahat həyata keçirilir. Bu islahat kontekstində ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını ibtidai və orta təhsil üçün məktəb proqramlarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsiplərini, dözümlülük və fərqlərə hörmət ideyalarını önə çəkməklə insan hüquqlarına daha artıq yer ayrılmasına xüsusi diqqət yetirməyə çağırır. ECRI belə hesab edir ki, ümumi məqsəd bu fənlərin tədrisini ibtidai və orta təhsil səviyyəsində məcburi etməkdən ibarətdir. Bu fənləri tədris edən müəllimlər üçün ilkin treninqlər və mümkün dərəcədə ixtisasartırma kursları təşkil olunmalıdır.
23. İnsan hüquqlarına daha artıq yer ayrılması həm də onu tələb edir ki, bütün fənlər üzrə, xüsusən tarixin tədrisi ilə bağlı məktəb proqramlarına və dərsləklərə müntəzəm olaraq yenidən baxılsın və elə edilsin ki, bu proqramlar və dərsləklər məktəblilərə qərəzçilik və stereotiplər aşılmasını və ya ifrat millətçi, irqçi, yaxud hər hansı digər dözümsüzlük hisslərinin inkişafına şərait yaratmasın. ECRI Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını bu məruzənin «K» bölməsində göstərilən qruplara qarşı mümkün qərəzçilik və stereotiplərin bu zaman əhatə olunmasını təmin etməyə çağırır.

H. Ölkə vətəndaşı olmayanların qəbul edilməsi və onların statusu

- *Qaçqınlar və sığınacaq axtaranlar*

24. Aşağıda deyildiyi kimi⁶, Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişənin nəticəsi olaraq, hazırda Azərbaycan hökumətinin nəzarət etdiyi ərazilərdə əsasən etnik azərbaycanlı olan yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünlər vardır⁷. Bu insanların üzləşdikləri problemlərin həllinə kömək məqsədilə Qaçqınların və məcburi köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Göstərilən qaçqın və məcburi köçkünlərdən başqa, ölkə ərazisində əsasən Rusiya Federasiyasının Çeçenistan Respublikasından, habelə regionun İran və Əfqanıstan kimi digər ölkələrindən gəlmiş 7000-ə yaxın qaçqın və daha uzaq ölkələrdən gəlmiş kiçik sayda qaçqınlar vardır. Həmin şəxslərlə hazırda birbaşa Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarlığı (UNHCR) məşğul olur. Qaçqınlar haqqında qanun mövcud olsa da, Azərbaycanda hələ də qaçqın statusunun müəyyənləşdirilməsi proseduru qəbul edilməmişdir. Belə məlumat verilir ki, UNHCR vəsiqələrinə malik olan sığınacaq axtaranlara qarşı ümumən dözümlülük göstərilir, bununla belə, onlar Azərbaycanda qanunsuz yaşamaqda davam edirlər və bu vəziyyət dövlət orqanları tərəfindən törədilə bilən sui-istifadə halları qarşısında həmin şəxsləri daha müdafiəsiz edir. Bu insanlar hər hansı yardım almağa hüquqları və eləcə də işə düzəlmək imkanları olmadıqlarına görə əsasən son dərəcə yoxsulluq şəraitində yaşayırlar. Bundan başqa, onların tibbi xidmətdən istifadə etmək və təhsil almaqla bağlı problemləri mövcuddur⁸. ECRI həm də belə məlumatlardan narahatdır ki, xüsusən 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra Azərbaycanın sərhədlərinə gələn qaçqınlar sığınacaq almaq üçün müraciət etməyə imkan verilmədən geri qaytarılmışlar.
25. ECRI Azərbaycanda mövcud olan çox ağır humanitar vəziyyətdən xəbərdardır; bununla belə, o, Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını Azərbaycan ərazisində olan bütün qaçqınların ən ümdə ehtiyaclarını ödəmək üçün səylərini artırmağa çağırır. Bununla əlaqədar olaraq ECRI təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını qaçqın statusunun müəyyənləşdirilməsi prosedurunu işləyib hazırlamaq və bununla qaçqınlar haqqında qanunun tam işləməsinə imkan yaratmaq üçün UNHCR ilə əməkdaşlığı davam etdirməyə çağırır. Kütləvi informasiya vasitələrində region ölkələrindən olan qaçqınlara qarşı dözümsüzlük əks etdirən yazılar barədə məlumatlar aldığı qeyd edərək, ECRI həmçinin Azərbaycanın media nümayəndələrini hadisələr barədə daha düşünülmüş yazılar verməyə və qaçqınlara və sığınacaq axtaranlara qarşı ədavət və düşmənçiliyi qızıqdıra biləcək çıxışlardan çəkinməyə çağırır⁹.

- *Ölkə ərazisində uzun müddət yaşayanlar*

26. Dəqiq sayı bilinməsə də, Azərbaycanda region ölkələrindən gəlmiş və uzun illər ölkə ərazisində yaşayan bir neçə min əcnəbi vardır. Əsasən bu şəxslər azərbaycanlı qadınlarla evlənmiş əfqanlardır və onların çoxunun uşaqları vardır. Ölkə ərazisində uzun müddət yaşayan bu insanların böyük əksəriyyəti özlərinə daimi yaşayış üçün icazə əldə edə bilməzlər və buna görə də Azərbaycan vətəndaşları ilə bərabər bütün əsas hüquqlara malikdirlər, lakin Azərbaycan pasportları olmadığına görə onlar xaricə gedə bilmirlər. Bununla belə, uzun müddət yaşayanların bir hissəsi bu günə qədər heç bir qanuni status əldə edə bilməyiblər; bunlara şəxsi sənədləri olmayan və ya Azərbaycan vətəndaşları ilə nikahlarını sübut edə bilməyən şəxslər aiddir. Uzun müddət Azərbaycanda yaşadıklarına və buradakı ailə tellərinə baxmayaraq, qanuni statusun olmaması bu şəxsləri xüsusilə ümitsiz və müdafiəsiz bir vəziyyətdə, o cümlədən deportasiya olunmaq təhlükəsi altında qoyur. ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət

⁶ Bax: *Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişənin doğurduğu vəziyyət*

⁷ *Azərbaycan hökumətinə görə, onların sayı 1000000-ə yaxındır. Qaçqınlar üzrə BMT Ali Komissarı bu rəqəmin 810000-ə yaxın olduğunu bildirir.*

⁸ Bax aşağıda: *İctimai xidmətlərdən istifadə etmək imkanı – təhsil almaq imkanı*

⁹ Bax aşağıda: *Kütləvi informasiya vasitələri*

orqanlarını ölkə ərazisində uzun müddət yaşayan bütün əcnəbilərin özlərinə qanuni status əldə edə bilmələrinə kömək etməyə çağırır.

27. Ölkə ərazisində uzun müddət yaşayanların çox az bir hissəsi Azərbaycan vətəndaşlığını əldə edə bilməmişlər. Azərbaycanın dövlət orqanları bildirdilər ki, vətəndaşlığa qəbul olunmaq üçün müraciət etmiş şəxslərin böyük əksəriyyətinə onlar Azərbaycan ərazisində 5 il yaşamaq tələbini yerinə yetirmədiklərinə görə rədd cavabı verilmişdir. Lakin müraciət etmiş şəxslər şikayət edirlər ki, onların ərizələrinin rədd edilməsi barədə qərarlar imtinanın əsaslarının nədən ibarət olduğunu əks etdirmir. ECRİ bununla əlaqədar vətəndaşlığa qəbul edilmə prosedurunun şəffaf olmasının zəruriliyini bir daha qeyd edir¹⁰ və xüsusi vurğulayır ki, ölkə ərazisində uzun müddət yaşayanlar qanuna müvafiq surətdə vətəndaşlıq əldə edə bilməlidirlər.

I. İctimai xidmətlərdən istifadə etmək imkanı

- Təhsil almaq imkanı

28. Azərbaycanın dövlət orqanları bəyan etdilər ki, Azərbaycanda bütün uşaqlar öz qanuni statuslarından asılı olmayaraq məktəbə gedə bilirlər. Lakin çeçen qaçqınlarının uşaqlarının məktəbə buraxılmaması barədə məlumatlar vardır. ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını Azərbaycandakı bütün uşaqların məktəbə getmək hüququnun real həyata keçirilməsini təmin etməyə çağırır.
29. Azərbaycanda təhsilin bütün səviyyələrində Azərbaycan və rus dillərində ikili təhsil sistemi mövcuddur. Milli azlıqların kompakt məskunlaşdığı rayonlardakı məktəblərdə həmin azlıqların dillərində (ləzgi, tat, talış və b.) dərs keçilən siniflər vardır. Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında olmayan ərazilərdə hazırda erməni dilində dərs keçilən məktəblər yoxdur. Hökumət rus, kürd, ləzgi, tat, saxur və talış dillərində dərsliklərin nəşrini maliyyələşdirir. ECRİ Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını ana dildə təhsilin olması ilə bağlı vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa və onun milli azlıqların əsl tələbatını əks etdirməsini təmin etməyə çağırır.

J. İşə düzəlmə

30. Əmək Məcəlləsində və Məşğulluq haqqında Qanunda nəzərdə tutulur ki, iş təklif olunarkən və yerinə yetiriləcək işlə bağlı hüquq və vəzifələr müəyyən edilərkən işçilər cinsinə, milliyyətinə, irqinə və ya dininə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır. Bu və ya digər müvafiq müddəaların pozulması inzibati (İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 53-cü maddəsi) və eləcə də cinayət məsuliyyətinə (Cinayət Məcəlləsinin 162-ci maddəsi – əmək mühafizəsi qaydalarını pozma) səbəb olur. Dövlət Əmək Müfəttişliyi əmək qanunvericiliyinə, o cümlədən ayrı-seçkiliyi qadağan edən müddəalara əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirir. ECRİ-nin bu müddəaların tətbiq olunduğu konkret hallar barəsində məlumatı yoxdur. Lakin aşağıda şərh olunan favoritizm praktikası¹¹ ECRİ-də belə bir rəy yaradır ki, Azərbaycanda əmək bazarında ayrı-seçkiliyə məruz qoyula bilən insanlar vardır. ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını işə düzəlmədə birbaşa və dolaylı ayrı-seçkilik fenomeni ilə bağlı tədqiqatları¹² təşviq etməyə çağırır və qeyd edir ki, işə düzəlmə yuxarıda təklif edilmiş¹³ ayrı-seçkilik əleyhinə müfəssəl mülki və inzibati hüquq normaları sistemi ilə tənzimlənən sahələrdən biri olmalıdır.

¹⁰ Bax yuxarıda: Konstitusiyaya müddəaları və digər əsas müddəalar – Vətəndaşlıq haqqında Qanun

¹¹ Bax aşağıda: İrqiçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən bələdlik

¹² Bax aşağıda: Ölkədəki vəziyyətin monitorinqi və İrqiçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən bələdlik

¹³ Mülki və inzibati hüquq normaları

K. Müdafiəsiz qruplar

Bu bölmə səfər edilən ölkədə irçilik, ayrı-seçkilik və dözümsüzlük problemlərinə xüsusilə məruz qala bilən konkret azlıqları əhatə edir. Bölmə ölkədə olan bütün azlıqların vəziyyətini hərtərəfli şərh etmək məqsədi daşımır və burada adı çəkilməyən qrupların heç də irçilik və ayrı-seçkilik problemləri ilə üzləşmədiyini güman etmir.

- Ermənilər

31. Bax: bu məruzənin II bölməsi.

L. Dini qruplar

32. Azərbaycan əhalisinin təxminən 90%-i islam dininə etiqad edir. Əhalinin qalan hissəsini xristianlar (pravoslavlar, katoliklər və protestantlar), yəhudilər və digər dinlərə etiqad edənlər təşkil edir.

33. Din sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək, dini qurumlar tərəfindən dini məsələlərə aid qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət etmək və dini təşkilatlar ilə icra orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələri yaxşılaşdırmaq məqsədilə 2001-ci ilin iyununda Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət komitəsi yaradılmışdır. Komitənin funksiyalarına din sahəsində bütün qanunsuz əməllərin qarşısını almaq daxil olsa da, Azərbaycanın hakimiyyət orqanları bildirdilər ki, Komitənin işi ənənəvi olmayan xristian və müsəlman təşkilatlarının qanunsuz fəaliyyəti ilə mübarizə aparmaq üçün xüsusilə vacibdir.

34. Əvvəllər Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmiş bütün dini təşkilatlardan 2002-ci ildə adı çəkilən Dövlət Komitəsində yenidən qeydiyyatdan keçmək tələb olundu. Qeydiyyat prosesi bu məruzə yazılarkən hələ başa çatmayıb, lakin bəzi dini təşkilatlar və eləcə də bəzi hüquq müdafiəçiləri bu prosesi tənqidə məruz qoymuşlar. Azərbaycanın hakimiyyət orqanları bildirdilər ki, yenidən qeydiyyatın zəruri olması barədə dini qurumları xəbərdar etmək və qeydiyyat üçün təqdim edilməli olan sənədlərə dair şəffaflığı təmin etmək üçün bütün tədbirlər görülmüşdür. Bununla belə, məlumatlar vardır ki, bəzi dini qurumlar qeydiyyatın zəruriliyi və təqdim edilməli olan müvafiq sənədlər barədə məlumatın olmamasından əziyyət çəkmişlər.

35. Məruzə yazıldığı vaxtda, əvvəllər Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyata alınmış 406 dini təşkilatdan 125-i yenidən qeydiyyatdan keçmiş, təxminən 100-nün ərizəsinə hələ baxılır və 2-sinə rədd cavabı verilmişdir. Əvvəllər qeydiyyatdan keçmiş dini qurumların çoxu, – bunlar əsasən rayonlarda yerləşən müsəlman təşkilatlarıdır, – yenidən qeydiyyat üçün hələ müraciət etməyiblər. Azərbaycanın dövlət orqanları bildirdilər ki, bu prosesin axırına qədər qeydiyyatdan keçə bilməyəcək qurumlar mövcud ola və fəaliyyət göstərə biləcəklər, lakin onlar yalnız dini təşkilatlar üçün tanınan və hüquqi şəxs statusu ilə bağlı olan müəyyən hüquqlara, məsələn bank hesabı açmaq və ya daşınmaz mülkiyyət üçün müraciət etmək hüquqlarına malik olmayacaqlar. Bununla belə, məlumatlar vardır ki, polis və yerli hakimiyyət orqanları qeydiyyatı olan və ya olmayan dini təşkilatların mitinqlərinə mane olmuşlar. ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını bu məlumatları araşdırmağa və müvafiq tədbirlər görməyə çağırır.

36. Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunun 22-ci maddəsində deyilir ki, dini qurumlar dini ədəbiyyat və digər dini məzmunlu materiallar çap etməzdən, ölkəyə gətirməzdən və ya yaymadan qabaq Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsindən icazə almalıdırlar. Bu müddəanı pozan dini təşkilatlara qarşı iddialar qaldırılmışdır. Azərbaycanın hakimiyyət orqanları bildirdilər ki, göstərilən müddəa qızışdırıcı dini materialların yayılmasının qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir. ECRİ vurğulayır ki, bu cür

materialların yayılmasının qarşısını almaq zərurəti dini qrupların üzvlərinin qanuni vasitələrlə öz dinlərinə etiqad etmək hüququnun pozulması ilə nəticələnməməlidir.

37. ECRİ azlıqda olan dini qrupların kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusən də mətbuatda düşmənçilik təbliğatının hədəfi olması və gözdən salınması barədə məlumatlardan da narahatdır. Dövlət Komitəsi bildirdi ki, bu cür təbliğata yol verən qəzetlərə qarşı müəyyən addımlar atmışdır. ECRİ qeyd edir ki, media mənsuqlarının azlıqda olan dini qruplara qarşı ədavət və düşmənçilik oyada bilən yazılara yer verməsi kütləvi informasiya vasitələrinin dözümlülüyün və fərqlərə hörmətin təşviqində oynaya biləcəyi rola ziddir¹⁴.

M. Ölkədəki vəziyyətin monitorinqi

38. Belə görünür ki, Azərbaycanda sosial və iqtisadi həyatın bir sıra sahələrində müxtəlif qrupların vəziyyətinə və ayrı-seçkilik hallarına dair etibarlı statistik məlumatlar yoxdur. ECRİ hesab edir ki, bu cür məlumatların olmaması Azərbaycan cəmiyyətinin ayrı-seçkilik barəsində məlumatlılıq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir¹⁵. Azərbaycanın hakimiyyət orqanları bildirdilər ki, məsələn, işə düzəlmə kimi sahələrdə milli mənşəyinə görə statistik məlumatların toplanmasına ehtiyac yoxdur, çünki bu zaman aşkar edilə biləcək hər hansı uyğunsuzluq ayrı-seçkiliyin nəticəsi deyildir. Lakin ECRİ qeyd edir ki, bu cür məlumatların toplanması istənilən problemləri, o cümlədən birbaşa və ya dolayı ayrı-seçkiliklə bağlı fərqləri aşkara çıxarmağa və aradan qaldırmağa kömək etmək üçün vacibdir¹⁶. Belə bir sistem məxfilik və konkret qrupa mənsub olan şəxslərin özlərini könüllü tanıtması prinsiplərini lazımi qaydada nəzərə almalıdır.

N. Hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranışı

39. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, Azərbaycanın hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranışı bütün şəxslərin hüquqlarına tam hörmət edilməsi prinsipinə çox zaman uyğun gəlmir. Pis rəftar, qanunsuz həbslər, tutulmalar, axtarışlar, əmlakın götürülməsi, hədə-qorxu ilə tələb etmə və korrupsiya, habelə bu əməllərə görə məsuliyyət daşımaları olan əməkdaşlara qarşı heç bir reaksiyanın olmaması barədə geniş məlumatlar vardır. Hüquq pozuntularının xüsusən həbsdə saxlanmanın ilk 48 saati ərzində törədildiyi güman olunur. Bu, ümumi bir hal olsa da, ECRİ bundan narahatdır ki, bəzi qruplar polis əməkdaşları tərəfindən bu cür davranışa nisbətən daha çox məruz qala bilərlər. Məruzənin digər hissələrində qeyd edildiyi kimi, azlıqda olan dini qrupların üzvlərinin və qanuni statusu olmayan əcnəbilərin vəziyyətini ECRİ daha müdafiəsiz hesab edir.
40. ECRİ bu fikirdədir ki, göstərilən vəziyyəti düzəltmək üçün hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının qanunsuz hərəkətləri barəsində şikayətlərə baxılması mexanizmini təkmilləşdirmək istiqamətində müəyyən addımlar atılmalıdır. ECRİ qeyd edir ki, Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının polis tərəfindən pozulması hallarını araşdıran və cinayət tərkibi olan halları Baş Prokurora təqdim edən Xüsusi İdarə mövcuddur. Bununla belə, ECRİ Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını polis tərəfindən insan hüquqlarının pozulması barədə bütün şikayətləri araşdırma biləcək və zərurət olduqda, cinayət və intizam icraatı başlaya biləcək müstəqil bir komissiyanın yaradılması məsələsini nəzərdən keçirməyə çağırır. ECRİ həmçinin ümid edir ki, İnsan hüquqları üzrə müvəkkil bu sahədə fəal rol oynayacaqdır.
41. ECRİ qeyd edir ki, insan hüquqları Milli Polis Akademiyasının tədris proqramının tərkib hissəsidir və habelə polis əməkdaşları üçün müntəzəm təşkil edilən idarəedaxili kurslara da salınmışdır. ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını insan hüquqları və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi üzrə həm ilkin treninqləri, həm də

¹⁴ Bax aşağıda: *Kütləvi informasiya vasitələri*

¹⁵ Bax aşağıda: *İrqiçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən bələdlilik*

¹⁶ Bax yuxarıda: *İşə düzəlmə və bax aşağıda: İrqiçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən bələdlilik*

ixtisasartırma kurslarını gücləndirməyə çağırır. ESRI vurğulayır ki, bu cür trening bütün polis əməkdaşları, o cümlədən aşağı rütbəli polis zabitləri üçün təşkil edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq ECRİ maraq hissi ilə qeyd edir ki, Ədliyyə Nazirliyi polis əməkdaşlarının treninqi üçün BMT İnkişaf Proqramının qrantından istifadə etməyi planlaşdırır; ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını insan hüquqlarının bu layihədə əsas yer tutmasını təmin etməyə çağırır.

O. Kütləvi informasiya vasitələri

42. ECRİ qeyd edir ki, Azərbaycanda mətbu nəşrlər bəzən müəyyən azlıqlara, məsələn, dini azlıqların üzvlərinə və qaçqınlara aid məsələlər barəsində sensasiyalı yazılar verir və bu qrupların üzvlərinə qarşı ləkələmə və düşmənçilik münasibətinin yayılmasına kömək edir. ECRİ vurğulayır ki, kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin müxtəlif seqmentləri arasında anlaşma və ümumi dözümlülük atmosferinin yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər və ümid edir ki, Azərbaycanda media mənsuqları belə bir mühitin bərqərar olmasına öz töhfəsini vermək üçün tədbirlər görəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq ECRİ media nümayəndələri tərəfindən daha məsuliyyətli yazılar verilməsinə kömək edəcək davranış kodekslərinin qəbul edilməsini və həyata keçirilməsini fəal surətdə dəstəkləyir. ECRİ həmçinin dövlət orqanlarını vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin və media nümayəndələrinin özlərinin ECRİ-nin maraq dairəsində olan təşəbbüslərini dəstəkləməyə dəvət edir.

P. Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişənin doğurduğu vəziyyət

43. Artıq on ildən çoxdur ki, Azərbaycan onun ərazisinin bir hissəsi olan, əsasən etnik ermənilərin məskunlaşdığı Dağlıq Qarabağ regionu üstündə silahlı münaqişəyə cəlb edilmişdir. Məlumatlara görə, hazırda bu regionda artıq heç bir etnik azərbaycanlı yaşamır. Minlərlə mülki şəxslərin və hərbiçilərin ölümünə səbəb olmuş bu münaqişənin nəticəsi olaraq, Azərbaycan bu gün Dağlıq Qarabağ və habelə ərazisinin bu regiona bitişik olan digər hissələri üzərində effektiv nəzarət həyata keçirmir. Bu münaqişənin digər bir nəticəsi Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altındakı ərazilərdə yüz minlərlə qaçqının və məcburi köçkünün olmasıdır. Bunlara Ermənistandan olan qaçqınlar və Dağlıq Qarabağdan və ona bitişik rayonlardan məcburi köçmüş, hələ də öz evlərinə qayıda bilməyən şəxslər daxildir. Bu insanların arasında digər millətlərin nümayəndələri olsalar da, qaçqınların və məcburi köçkünlərin böyük əksəriyyəti etnik azərbaycanlılardır.
44. Regionda yaşayan bütün insanlar arasında tam barışıq əldə olunmasına və müxtəlif icmaların üzvləri arasında qarşılıqlı etimadın bərpasına kömək etmək və son nəticədə bütün qaçqınların və məcburi köçkünlərin onların hüquqlarına və ləyaqətinə tam hörmət edilməklə öz evlərinə qayıtmalarına imkan yaratmaq üçün ECRİ Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını münaqişənin həlli məqsədilə bütün müvafiq milli və beynəlxalq vasitəçilərlə konstruktiv dialoq aparmağa çağırır. Bununla əlaqədar ECRİ qeyd edir ki, Avropa Şurasına daxil olarkən Azərbaycan belə bir öhdəlik götürmüşdür ki, «münaqişəni yalnız dinc vasitələrlə həll etmək üçün səylərini davam etdirsin» və «beynəlxalq və daxili mübahisələri dinc vasitələrlə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq [...], öz qonşularına qarşı hər hansı güc tətbiqini qəti surətdə rədd edərək həll etsin»¹⁷.

¹⁷ 222 (2000) nömrəli Rəy, 14-cü paragrafın ii bəndinin a və b yarımbəndləri, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası (21-ci iclas), 28 iyun 2000-ci il

- *Hazırda Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında olmayan ərazilər*

45. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, indiki situasiya ECRI-nin Dağlıq Qarabağda və bu regionun ətrafındakı işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan insanların vəziyyətini əhatə etməyə imkan vermir, çünki hazırda Azərbaycan ərazisinin göstərilən hissələri bu məruzənin ünvanlandığı Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında deyildir. Bununla belə, öz missiyası çərçivəsində, ECRI bu ərazilərdə insan hüquqlarının ciddi pozuntuları haqqındakı məlumatlardan öz dərin narahatlığını bildirir. Bu ərazilərdə etnik erməni icmasının üzvlərindən başqa, hər hansı digər şəxslərin hələ də qaldığı ECRI-yə aydın deyildir. Bununla yanaşı, ECRI qayıda biləcək insanların öz hüquqlarını həyata keçirməsinə xələl gətirən bütün hərəkətlər, məsələn, Dağlıq Qarabağın məcburi köçkün düşmüş qeyri-erməni əhalisinin məsçidlərinin və ibadət yerlərinin dağıdılması barəsində məlumatlardan olduqca narahatdır.

II BÖLMƏ: XÜSUSİ NARAHAHLIQ DOĞURAN MƏSƏLƏLƏR

Ölkələr üzrə məruzələrinin bu bölməsində ECRI onun fikrincə həmin ölkədə xüsusi və təcili diqqət tələb edən məhdud sayda məsələlərə nəzəri cəlb etmək istəyir. Azərbaycanla bağlı, ECRI diqqəti irqçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən məlumatlı olmağa ehtiyac olduğuna və ermənilər barəsində neqativ mühitə cəlb etmək istərdi.

Q. İrqçiliyə və irqi ayrı-seçkiliyə ümumən bələdlilik

46. Azərbaycan plüralist demokratiyaya, qanunun aliliyinə və insan hüquqlarına sadıqlılığının möhkəmləndirilməsi prosesini davam etdirir. Bu keçid hüquqi, siyasi, iqtisadi və sosial sahələr də daxil olmaqla, həyatın bütün sahələrində gedən dəyişikliklərdə öz əksini tapır. Lakin göstərilən dəyişikliklər müxtəlif amillərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişənin doğurduğu vəziyyətin təsiri altında daha çətin olur. Bu kontekstdə irqçilik və irqi ayrı-seçkilik problemləri Azərbaycan cəmiyyətinin üzvləri üçün ümumən narahatlıq doğuran əsas hallardan biri sayılmır və müvafiq olaraq, bu məsələlər barəsində məlumatlılıq yoxdur.
47. İrqçilik və irqi, milli, etnik və ya dini ayrı-seçkilik anlayışlarının özü ümumiliyyətlə çox məhdud başa düşülür və yalnız bu halların ən ağır və açıq formalarına şamil edilir. Görünür ki, bu məhdud yanaşma həm hakimiyyət orqanları, həm də geniş ictimaiyyət arasında ümumi bir haldır. Cinayət Məcəlləsinin müvafiq müddəalarına, eləcə də mülki və inzibati hüquq normalarına uyğun məhkəmə işlərinin olmaması Azərbaycanın hakimiyyət orqanları tərəfindən ümumən belə izah olunur ki, Azərbaycanda irqçilik və irqi, milli, etnik və ya dini ayrı-seçkilik mövcud deyildir. Lakin ECRI hesab edir ki, gündəlik həyatda ayrı-seçkilik həm qanunvericilikdə, həm də bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən nəzərdən qaçılır.
48. ECRI hesab edir ki, əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ayrı-seçkilik, təəssüf ki, cəmiyyətdə mövcud olan haldır. Doğrudur, bu hal heç də həmişə aşkar, birbaşa və açıq tərzdə təzahür etmir, lakin gündəlik həyatda çox zaman üstüörtülü və dolaylı formada mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanda mövcud qanunvericilikdə ayrı-seçkiliyə əsas verən müddəalar olmaya da bilər, lakin bəzi hallarda ayrı-seçkilik hüquq normalarının praktikada necə tətbiq olunması ilə bağlı mövcud olur. Eyni zamanda, azlıqda olan müəyyən qruplara mənsub olan şəxslər onlar barəsində stereotiplər və qərəzçilik olduğuna görə bir sıra hüquqlarını tam həyata keçirə bilmirlər. Bunu, məsələn, Azərbaycanın erməni əhalisinə, amma həm də digər qruplara, misal üçün, müəyyən dini azlıqlara aid etmək olar. Bundan əlavə, neytral hesab olunan və bilavasitə ayrı-seçkiliyə əsas verməyən hüquq normaları, meyarlar və praktika hər hansı bir konkret qrupa mənsub olan şəxsləri yenə də xüsusilə əlverişsiz bir vəziyyətə sala bilər. Bunun örnəklərini Azərbaycan cəmiyyətində geniş yayıldığı çox yerdə etiraf olunan favoritizm, korrupsiya və rüşvətxorluq praktikasında görmək olar. Belə hallar az

olmur ki, hər hansı bir xidmətdən faydalanmaq və ya konkret bir situasiyada münasib olmayan bir rəftardan yan qaçmaq üçün hər hansı bir şəxs ya dövlət aparatında işləyən bir nəfərlə yaxın əlaqədə olmalı, ya da rüşvət verməlidir. Belə bir praktika dövlət təsisatlarında qohumları və ya yaxın dostları olanlar üçün əlverişlidir və əlaqələri olmayanlar və pul verə bilməyənlər üçün isə, – bunların arasında azlıqda olan qrupların üzvləri çoxluq təşkil edir, – qeyri-münasibdir.

49. ECRI hesab edir ki, Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarının və bütövlükdə cəmiyyətin Azərbaycanda gündəlik həyatdakı irqçiliyin, irqi, milli, etnik və ya dini ayrı-seçkilinin müxtəlif təzahürlərindən məlumatlı olmalarına kəskin ehtiyac vardır. Bu halların cəmiyyətdə mövcud olmasının etiraf edilməsi və onların mövcudluq formalarının dərinədən dərk edilməsi həmin hallarla mübarizə aparmaq üçün adekvat siyasi xəttin və qanunvericiliyin qəbul edilməsi istiqamətində zəruri ilkin addımlardır. Tədqiqatlar və maarifləndirmə tədbirləri, əlbəttə ki, bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Yalnız bir nümunə kimi, ECRI qeyd edir ki, azlıqda olan qrupların üzvləri Azərbaycanda əlverişsiz vəziyyətə düşdükdə, bunun ayrı-seçkilik ilə əlaqəsi heç də həmişə dərhal nəzərə çarpmır, xüsusən ona görə ki, etnik azərbaycanlılar da tez-tez oxşar çətinliklərlə üzləşirlər. ECRI inanır ki, azlıqda olan müxtəlif qrupların üzvlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair tədqiqatlar Azərbaycanın dövlət orqanlarına bu cür situasiyalarda aşkara çıxarılmış hər hansı uyğunsuzluqların irqi, etnik, milli və dini qərəzçilik və ayrı-seçkilik ilə nə dərəcədə bağlı olmasını qiymətləndirməkdə kömək edə bilər. İrqçilik və irqi ayrı-seçkilik əleyhinə bu məruzənin digər hissələrində təklif olunmuş müfəssəl və səmərəli qanunvericiliyin qəbul edilməsi də, əlbəttə ki, əhəmiyyətli bir məqsəd olardı və göstərilən məsələlər ətrafında müzakirələrə təkan verərdi.

R. Ermənilərlə barəsində neqativ mühit

50. Yuxarıda deyildiyi kimi, Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişə insanların kütləvi surətdə məcburi köçürülməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, Azərbaycandakı erməni əhalisinin əksəriyyəti münaqişə zamanı öz evlərini tərk etmişlər¹⁸. Bu gün Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində yaşayan ermənilərdən başqa, yalnız təxminən 20 000 erməni – demək olar ki, müstəsna olaraq azərbaycanlılarla ailə qurmuş və ya qarışıq erməni-azərbaycanlı mənşəli şəxslər – hələ də Azərbaycanda yaşayır.
51. Münaqişə üzündən bu gün Azərbaycan cəmiyyətində ermənilərə qarşı neqativ əhval-ruhiyyə geniş yayılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında olan ərazilərdə bu gün yaşayan ermənilər öz etnik mənsubiyyətini gizlətməyə və ya hər halda açıq bildirməkdən çəkinməyə meyl edirlər. Məsələn, bir dənə də olsun erməni milli mədəni assosiasiyası, erməni dilində dərs keçilən məktəb yoxdur və erməni pravoslav kilsələrindən heç biri fəaliyyət göstərmir. Azərbaycanın dövlət orqanları bəyan etdilər ki, erməni əhalisinin bu cür assosiasiyalar və məktəblər yaratmaq və ya kilsələrdən istifadəni bərpa etmək barədə istənilən xahişlərini dəstəkləməyə hazırdırlar, lakin qeyd etdilər ki, bununla bağlı heç bir xahiş olmamışdır. ECRI hesab edir ki, erməni əhalisi tərəfindən belə bir təşəbbüsün olmaması Azərbaycan cəmiyyətində ermənilər barəsində hökm sürən neqativ mühitə işarədir.
52. Bəzi ictimai xadimlər pozitiv bəyanatlar vermiş və gərginliyi aşağı salmağa çalışmışlar, məsələn, Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişəyə görə ermənilərin kollektiv məsuliyyət daşması barədə fikirləri açıq surətdə təkzib etmiş və Azərbaycanda yaşayan ermənilərə ədalətlə yanaşılmasına çağırılmışlar. Bununla yanaşı, başqa hallarda dövlət və ya ictimai təsisatlar ermənilərə qarşı düşmənçilik hissələrini qızışdırmağa kömək etmişlər. Ümumiyyətlə, ermənilərə qarşı nifrət ifadə edən çıxışlar və alqaldıcı açıq bəyanatlar adi bir hala çevrilmişdir. Faktik olaraq, etnik azərbaycanlıların sadəcə olaraq

¹⁸ *1989-cu ildə keçirilmiş siyahıalmaya görə, Azərbaycan əhalisinin (7631600) tərkibində 390500 erməni var idi.*

erməni mənşəli olduğunun iddia edilməsi təhqir kimi başa düşülə bilər. İctimai xadimlər tərəfindən onların erməni mənşəli olduqlarını açıq şəkildə və yalandan bəyan etmiş şəxslərə qarşı böhtana və təhqirə görə başlanmış məhkəmə prosesləri buna misal ola bilər.

53. Belə məlumatlar vardır ki, Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında olan ərazilərdə bu gün yaşayan ermənilər müxtəlif sahələrdə, o cümlədən işə düzəlmə və mülkiyyət hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı ayrı-seçkiliyə məruz qalmışlar. Onların mənzillərinin Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınlar, məcburi köçkünlər və ya cinayətkarlar tərəfindən zəbt edilməsi əsas problemlərdən biri olaraq qalır. Öz mülkiyyətini qorumaq üçün ermənilər tərəfindən açılmış məhkəmə prosesləri, deyildiyinə görə, onların hüquqlarının bərpa olunmasına gətirib çıxarmamışdır. Belə məlumatlar da vardır ki, ermənilər məktəblərdə və iş yerlərində sıxışdırılmış və yerli icra hakimiyyəti orqanları onlara pensiya verməkdən və ya Bakıda yaşamaqları üçün icazəni təzələməkdən imtina etmişlər. O da bildirilir ki, rüşvət almaq niyyəti olan aşağı səviyyəli məmurlar mühacirət etmək və ya pasport almaq arzusunda olmuş erməni mənşəli Azərbaycan vətəndaşlarını sıxışdırmışdır.
54. ECRİ təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını erməni əhalisinə qarşı bütün ayrı-seçkilik hallarına və nifrət ifadə edən çıxışlara müvafiq hüquq normalarının tətbiqi də daxil olmaqla, adekvat reaksiya verilməsini təmin etməyə çağırır. ECRİ həmçinin Azərbaycanın döalət orqanlarını ermənilərin öz mənsubiyyətini açıq surətdə bildirərkən özlərini təhlükədə hiss etməyəcəkləri bir mühitin yaradılmasına daha fəal surətdə kömək etməyə çağırır.
55. ECRİ inanır ki, Dağlıq Qarabağ üstündə münaqişənin həlli Azərbaycan əhalisinin ermənilərə, o cümlədən Azərbaycan hökumətinin effektiv nəzarəti altında olan ərazilərdə hazırda yaşayan ermənilərə qarşı ümumi əhval-ruhiyyəyə müsbət təsir edərdir. ECRİ öz ümidini ifadə edir ki, münaqişənin belə bir həllinə tezliklə nail olunacaqdır. Bununla əlaqədar ECRİ qeyd edir ki, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi «münaqişənin hərbi həllinə çağırın və ya düşmənçiliyi və nifrəti gücləndirə bilən hər hansı bəyanatlardan uzaq olmağın» zəruriliyini vurğulamışdır. ECRİ onu da vurğulayır ki, icmalar arasında gərginlik situasiyalarından o zaman daha yaxşı yan qaçmaq olar ki, münaqişənin dinc yolla həllinin müəyyənləşdirilməsinə aparan proses mümkün dərəcədə şəffaf olsun, yəni adamlar müvafiq surətdə məlumatlandırılmış və hazırlıqlı olsunlar. Bundan əlavə, ECRİ qeyd edir ki, insan hüquqlarına hörmət edildiyi atmosferdə birgə həyata qayıtma yalnız əlaqələrin tədricən yenidən qurulması və müxtəlif icmalar arasında qarşılıqlı etibarın bərpa edilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan ECRİ bütün Azərbaycan ərazisində və onun hüdudlarından kənarında vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin dialoqa başlamaq üçün hazırda imkanlarının olmamasından narahatlığını bildirir. Münaqişənin dinc yolla həlli qarşısında ECRİ buna görə də təkidlə Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarını vətəndaş cəmiyyətinin bir yerə gəlmək imkanlarını dəstəkləməyə çağırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

Bu siyahıda Azərbaycandakı vəziyyətin öyrənilməsi zamanı mənbə kimi istifadə olunmuş əsas nəşrlər sadalanır: siyahı məruzənin hazırlanması zamanı ECRİ-nin malik olduğu informasiya mənbələrinin heç də hamısını əhatə etmir.

1. CRİ (96) 43: CRİ (96) 43: ECRİ-nin 1 nömrəli ümumi xarakterli tövsiyəsi: İrçiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə. İrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, oktyabr 1996.
2. CRİ (97) 36: ECRİ-nin 2 nömrəli ümumi xarakterli tövsiyəsi: Milli səviyyədə irçiliyə, ksenofobiyaya, antisemitizmə və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaq üçün ixtisaslaşdırılmış qurumlar. İrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, iyun 1997.
3. CRİ (98) 29: ECRİ-nin 3 nömrəli ümumi xarakterli tövsiyəsi: Qaraçılara qarşı irçilik və dözümsüzlük ilə mübarizə. İrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, mart 1998.
4. CRİ (98) 30: ECRİ-nin 4 nömrəli ümumi xarakterli tövsiyəsi: Potensial qurbanların nöqtəyi-nəzərindən ayrı-seçkiliyin və irçiliyin mövcudluğuna və dərk edilməsinə dair milli icmalar. İrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, mart 1998.
5. CRİ (2000) 21: ECRİ-nin 5 nömrəli ümumi xarakterli tövsiyəsi: Müsəlmanlara qarşı irçilik və dözümsüzlük ilə mübarizə. İrçilik və dözümsüzlük əleyhinə Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, aprel 2000.
6. CRİ (98) 80: Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərdə irçiliyə və dözümsüzlüyə qarşı hüquqi mübarizə tədbirləri. ECRİ, Strasburq, 1998.
7. Dini etiqad azadlığı haqqında Qanun, 20 avqust 1992-ci il.
8. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında Qanun, 21 may 1999-cu il.
9. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Qanun, 30 sentyabr 1998-ci il.
10. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında Qanun, 13 mart 1996-cı il.
11. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Doc. 9294, dekabr 2001.
12. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Doc. 9212, sentyabr 2001.
13. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, 222 (2000) nömrəli Rəy, iyun 2000.
14. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Doc. 8757 (yenidən baxılmış), iyun 2000.
15. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Doc. 8748, may 2000.
16. CERD/S/304/Add.75: İrqi ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə Komitənin yekun qeydləri, BMT, mart 2001.
17. CERD/S/SR/1359: 1359-cu iclasın qısa protokolu: Avstraliya, Azərbaycan, 26/08/1999, BMT, avqust 2001.

18. CERD/S/SR/1358: 1358-ci iclasın qısa protokolu: Avstraliya, Azərbaycan, 31/01/2000, BMT, yanvar 2001.
19. CERD/S/350/Add.1: İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya – İştirakçı dövlətlərin 1999-cu ildə təqdim etməli olduqları ikinci məruzə, BMT, mart 1999.
20. CCPR/CO/73/AZE: İnsan Hüquqları Komitəsinin yekun qeydləri: Azərbaycan, BMT, noyabr 2001.
21. S/RES/822 (1993): Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) nömrəli qətnaməsi, BMT, 30 aprel 1993-cü il.
22. S/RES/853 (1993): Təhlükəsizlik Şurasının 853 (1993) nömrəli qətnaməsi, BMT, 29 iyul 1993-cü il.
23. S/RES/874 (1993): Təhlükəsizlik Şurasının 874 (1993) nömrəli qətnaməsi, BMT, 14 oktyabr 1993-cü il.
24. S/RES/884 (1993): Təhlükəsizlik Şurasının 884 (1993) nömrəli qətnaməsi, BMT, 11 noyabr 1993-cü il.
25. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarının 2000-ci il üçün illik məruzəsi.
26. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarının 2001-ci il üçün illik məruzəsi.
27. ABŞ-ın Dövlət Departamenti: «İnsan hüquqlarının praktikasi üzrə 2000-ci il ölkə məruzələri», fevral 2002.
28. ABŞ-ın Dövlət Departamenti: «İnsan hüquqlarının praktikasi üzrə 2000-ci il ölkə məruzələri», fevral 2001.
29. «Beynəlxalq Amnistiya», illik məruzə, 2001.
30. «Azərbaycan: BMT-nin İşgəncə əleyhinə Komitəsinə təqdim olunmuş ilkin məruzəyə dair qeydlər», «Beynəlxalq Amnistiya» (EUR 55/02/99), oktyabr 1999.
31. Beynəlxalq Helsinki Federasiyası, illik məruzə, 2001.

Aşağıdakı əlavə Azərbaycanda olan vəziyyətlə bağlı ECRI-nin təhlil və təkliflərinin tərkib hissəsi deyildir.

Əlavə

ECRI qeyd etmək istəyir ki, onun Azərbaycan üzrə məruzəsi 2002-ci il iyunun 28-ə qədərki vəziyyəti əhatə edir və bu tarixdən sonra baş vermiş hər hansı hadisə nəzərə alınmamışdır.

ECRI-nin ölkələr üzrə proseduruna uyğun olaraq, onun Azərbaycan üzrə məruzəsinin layihəsi ilə bağlı ECRI ilə məxfi dialoq prosesinə qatılmaq üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən milli əlaqələndirici təyin olunmuşdur və onun bir sıra qeydləri ECRI tərəfindən nəzərə alınmış və məruzəyə daxil edilmişdir.

Bununla belə, bu dialoqun sonunda Azərbaycan hökuməti aydın şəkildə xahiş etmişdir ki, onun etdiyi aşağıdakı qeydlər ECRI-nin məruzəsinə əlavə kimi göstərsin.

***ECRI-nin Azərbaycan üzrə məruzəsi ilə bağlı
Azərbaycan dövlət orqanlarının təqdim etdiyi qeydlər***

« Xülasə***II–ji bənd***

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda əsrlər boyu müxtəlif azlıqlar Azərbaycanlılarla birlikdə sülh və əmin-amanlıqda yaşayıblar. Demək olar ki, bu etnik və dini müxtəliflik həttə bu günə gədər qorunub. Bu bir faktır ki, Azərbaycanda tarixin heç bir mərhələsində etnik və ya dini əsaslarda hər hansı dini və ya etnik dözümsüzlük və fikir ayrılığı və ya ayrı-seçkilik halları qeydə alınmamışdır.

Azərbaycanda mövjud olan dözümlülük ruhu Müqəddəs Roma Papası II İohan Pavel tərəfindən onun bu yaxınlarda Azərbaycana etdiyi səfəri zamanı xüsusilə qeyd edilmişdir.

10–11 oktyabr 2002–ji ildə Bakı şəhərində keçirilmiş ATƏT-in «Din və etiqadın rolu: Terrorizm və ekstremizmlə mübarizə yollarının axtarışı» adlı Konfransında öz açılış nitqini söyləyərək jənab Jerard Studman qeyd etmişdir: «Bu konfransın Azərbaycanda keçirilməsi təsadüf deyil. Bū ölkədə müxtəlif dini ijmaların dözümlülük mühitində birgə yaşaması uzun müddətli ənənədir».

Buna görə də, məruzənin son üç jümləsi real vəziyyəti əks etdirmir və Azərbaycandakı vəziyyətin səthi qiymətləndirilməsi səbəbindən səhv məlumat ifadə edir.

III–jü bənd

Faktlara zidd olan «ermənilərə qarşı mənfi mühitin aradan qaldırılmasının vacibliyi» ifadəsinə dair şərh Məruzənin II R bölməsinin məzmunu üzrə verilir.

I Bölmə: Vəziyyətin şərh

E. Ədalətin idarə edilməsi

18–ji bənd

İkinci, üçünjü və dördünjü jümlələr birinci jümləni təfərrüatı ilə izah edir, lakin, eyni zamanda məhkəmə sistemində hal–hazırda gedən islahat prosesini əks etdirmir.

H. Əjnəbilərin qəbulu və statusu

25–ji bənd

Bu bəndin sonunju jümləsində Hökumət üçün naməlum olan «kütləvi informasiya vasitələrində dözümsüzlük çıxışlar»ın mövjudluğu barədə şayiələrə istinad olunur. Jəmiyyət ilə qaçqınlar arasında möhkəm həmrəylik hissi olduğuna görə məruzənin tək–tək hallara istinad etməsi təəssüfdür, çünki bu vəziyyətin təhrif edilmiş anlayışını yaradır.

K. Zəif qruplar

Şübhəsiz ki, ümumi vəziyyəti diqqətli tədqiq etmədən məruzənin heç də «müdafiəsiz» adlana bilməyən azlıq təşkil edən müəyyən qrupa istinad etməsi qeyri–taraz olan yanaşma ilə nəticələnir və bu yuxarıda qeyd edilən bütün istinadların məruzə boyu ləğv edilməsi ilə düzəldilə bilər. Əks halda, buna aid II R Bölməsində təqdim edilmiş izahat və dəlillər nəzərə alınmalıdır.

O. Media

42–ji bənd

Azərbaycan mətbuatında müəyyən azlıq qrupları ilə əlaqədar məsələlərə dair sensasiyalı məruzələrin həmin azlıq qruplarının üzvlərinə qarşı ədavət və alçaldıçı münasibətlərin yayılmasına səbəb ola bilməsi ciddi şübhə altındadır. Birinci jümlədə «tez–tez» ifadəsinin «bəzən» ilə əvəz edilməsi mətni bir az yaxşılaşdırıb, lakin, orada olan faktiki səhvi düzəltməyib.

P. Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən irəli gələn vəziyyət

43, 44 və 45–ji bəndlər

Münaqişənin nəticələri haqqında danışaraq qeyd edilməlidir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 822 (1993) saylı 30 aprel 1993–jü il tarixli, 853 (1993) saylı 29 iyul 1993–jü il tarixli, 874 (1993) saylı 14 oktyabr 1993–jü il tarixli və 884 (1993) saylı 11 noyabr 1993–jü il tarixli qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazisinin işğalını pisləyib, Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığına öz hörmətini və ərazisinin əldə edilməsi məqsədilə güj tətbiqinə yol verilməzliyini bir daha təsdiq edib. Bizim nöqtəyi–nəzərdən, məruzə layihəsində istifadə edilən «Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazinin digər hissələrində faktiki nəzarət həyata keçirmir» ifadəsi münaqişədən irəli gələn mövjud vəziyyəti heç də əks etdirə bilməz. Faktiki olaraq, münaqişə və xüsusilə onun nəticələri, o jümlədən hər şeydən önjə Azərbaycan ərazisinin müəyyən hissəsinin davamlı işğalı ölkədə gündəlik həyatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərmişdir.

Məruzə layihəsində qeyd edilmiş münaqişənin digər nəticəsi olan Azərbaycanda yüz minlərlə qaçqın və məjburi köçkünlərin olmasına əlavə olaraq silahlı münaqişə nəticəsində itkin düşmüş insanların probleminə həmçinin nəzər salmaq düzgün olardı. 28 iyun 2002–ji il üçün silahlı münaqişənin nəticəsində itkin düşmüş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 4965 olması qeyd

edilmişdir. Tam rəqəmə 320 qadın, 69 uşaq və 358 yaşlı daxildir. Azərbaycan tərəfinə məlumdur ki, bu insanların 783 nəfəri, o jümlədən 43 qadın, 18 uşaq və 56 yaşlısı girov və ya hərbi əsir götürülmüş və Ermənistan ərazisi və ya Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində saxlanılmışlar. Problemin jiddiliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Hökuməti 25 aprel 2002–ji ildə BMT–nin İnsan Hüquqları üzrə Komissiyasının 58–ji sessiyası zamanı «İtkin düşmüş şəxslər» adlı, 2002/60 sayılı Qətnamənin qəbul edilməsinin təşəbbüsçüsü olmuşdur.

EJRİ–nin Azərbaycan hakimiyyətini bütün müvafiq milli və beynəlxalq mütəxəssislərlə konstruktiv dialoq aparmağa çağırmaq niyyəti ilə əlaqədar, habelə Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olarkən götürdüyü öhdəlikləri xatırlamaq üçün aşağıdakıları həmçinin əlavə etmək faydalı olardı.

1992–ji ilin fevral ayından etibarən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Konfrans (ATƏM) çərçivəsində Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin həlli üzərində vasitəçi səylərinin göstərilməsi prosesi başlandı. 24 mart 1992–ji ildə Xelsinki şəhərində keçirilmiş ATƏM Nazirlər Şurasının ijləsi zamanı ATƏM–in prinsipləri, öhdəlikləri və müddəalarına əsasən Minsk şəhərində münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə dair danışıqlar üçün davam edən forum kimi ATƏM–in himayədarlığı altında Dağlıq Qarabağ üzrə konfransın təşkil edilməsi qərara alındı.

Artıq 1993–jü ildə BMT–nin Təhlükəsizlik Şurası bütün işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın işğal edilmiş ərazisindən təxirsiz, tam və qeyd–şərtsiz çıxarılmasını tələb etmişdir.

Atəşkəs 1994–jü ilin may ayından etibarən qüvvədədir. 5–6 oktyabr 1994–jü ildə ATƏM–in Budapeşt Zirvə toplantısı zamanı ATƏM iştiraksı–dövlətlərinin Dövlət başçıları tərəfindən ATƏM çərçivəsində bütün vasitəçi səylərin əlaqələndirilməsi üçün Minsk Konfransının Həmsədrliyini təsis etməsinə təmin edən qərar qəbul edilmişdir. Budapeşt Zirvə Toplantısı ATƏM–in vəzifədə olan sədrinə silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair siyasi razılaşmanın əldə edilməsinə yönəlmiş danışıqlar aparmaq tapşırığı vermişdir. Bu siyasi razılaşmanın həyata keçirilməsi münaqişənin nəticələrini aradan qaldırılması və Minsk Konfransının keçirilməsinə zəmin yaratmaq məqsədlərini daşıyırdı. Həmçinin, Zirvə Toplantısında qərara alınmışdır ki, Tərəflər arasında silahlı münaqişənin dayandırılması haqqında razılaşma əldə edildikdən sonra ATƏM çoxmilli sülhməramlı qüvvələr yerləşdirilsin və sülhməramlı əməliyyatın hazırlanmasına yönəlmiş Yüksək səviyyəli planlaşdırma qrupu qurulsun.

1996–ji ildə Lissabon şəhərində keçirilmiş ATƏT–in Zirvə Toplantısı zamanı silahlı münaqişənin həll edilməsi üçün ATƏT–in Minsk Qrupunun Həmsədrləri tərəfindən tövsiyyə edilmiş və Ermənistan istisna olmaqla bütün ATƏT üzv–dövlətləri tərəfindən dəstəklənmiş aşağıdakı prinsiplər irəli sürülmüşdür:

–Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

–Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikası tərkibində ən yüksək özünü idarəetmə hüququ verən öz müqəddaratını təyin etməyə əsaslanan razılaşma ilə müəyyənləşdirilmiş Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu;

–Məsələnin həlli ilə əlaqədar müddəalarla bütün Tərəflərin uyğunluğu təmin etmələri ilə bağlı qarşılıqlı öhdəlikləri də daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisi üçün zəmanət verilən təhlükəsizlik.

1999–ju ildən etibarən Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında birbaşa danışıqlar başlamışdır. Bu danışıqlar Ermənistan tərəfinin destruktiv mövqe tutması səbəbindən münaqişənin həll edilməsi ilə nəticələnməmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının və digər beynəlxalq təşkilatların birmənalı tələblərinə baxmayaraq Ermənistan bu vaxta qədər də Azərbaycan ərazilərini işğal etməyi və orada öz hərbi potensialını artırmağı davam edir.

II Bölmə: Xüsusi narahatlıq doğuran məsələlər
Q. İrqiçilik və ayrı-seçkilik üzrə ümumi bilgi

48–ji bənd

Beşinci jümlədə nəzərdə tutulan fikirlər azlıqlara mənsub olan şəxslərin müəyyən hüquqları ilə əlaqədar vəziyyətə dair yanlış və subyektiv anlayış yaradır.

R. Ermənilərə münasibətdə neqativ mühit

50–55–ji bəndlər

Müxtəlif mənbələrdən gələn yoxlanılmamış və qeyri–taraz məlumatın istifadə olunması ilə tərtib edilmiş məruzə layihəsinin hazırkı hissəsi problemin həll edilməsinə müsbət təsir göstərməyəjək və, bundan başqa, regionda sülhün bərpa edilməsi və yaxşı qonşuluq əlaqələrinin bərpa edilməsində maraqlı olmayanlar üçün bunu öz siyasi maraqlarında istifadə etməsinə imkan yaradacaq. Bu baxımdan, Azərbaycan–Ermənistan əlaqələrinin bəzi tarixi mərhələləri və indiki münaqişənin əsas səbəbləri haqqında aşağıdakı məlumat məruzəyə daxil olan informasiyanın anlamasını daha balanslaşdırılmış edir, yuxarıda qeyd edilən bəndlərin ləğv edilməsi isə ümumiyyətlə məruzəyə yaxşı təsir göstərə bilər.

Məlumdur ki, 1918–ji il üçün indiki Ermənistanda azərbaycanlıların sayı 575000 təşkil edirdi, bu da ərazidə yaşayanların üçdə bir hissəsindən çox deməkdir. Lakin, Ermənistan Hökumətinin azərbaycanlı əhalisinin qəsdən qovub çıxartmaq siyasəti nəticəsində bu gün Ermənistanda o güllü yarım milyonluq ijmadan bir azərbaycanlı qalmayıb.

Bu bir tarixi faktıdır ki, 1905 və 1907, 1917 və 1918, 1918 və 1920–ji illər arasında Azərbaycanın və indiki Ermənistanın müxtəlif hissələrində ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı bir sıra geniş miqyaslı qanlı aksiyalar törədilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 mart 1998–ji il tarixli fərmanı ilə hər il 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi qeyd edilir.

70 ildən artıq mövjud olmuş Sovet hakimiyyəti dövründə Ermənistan «Ermənistanın yalnız ermənilər üçün» qurmaq, Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini genişləndirmək və azərbaycanlıları öz tarixi və etnik torpaqlarından çıxarmaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etmək siyasəti aparmışdır. Bu dövr ərzində yuxarıda qeyd edilən siyasət sistemətik və metodik şəkildə həyata keçirilirdi.

SSRİ–nin tərkib hissəsi olarkən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi təhlükə ilə üzləşirdi. Sovet dövrü zamanı Zəngəzur, Göyçə, Naxçıvanın bir hissəsi və digər ərazilər Azərbaycandan alınıb qonşu Ermənistana verilmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918–1920) dövründə 114 min km² təşkil edən Azərbaycan ərazisi 86.6 min km² –dək azaldılmışdır. 7 iyul 1923–jü ildə Bolşevik partiyasının Moskva rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ərazisində erməni əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradılmışdır. Bu qərar bir məqsədə doğru yönəlmiş, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq siyasətinin birinci addımı idir.

Ondan savayı, Azərbaycan SSR–də yerləşən Muğan–Mil düzənliklərinin pambıq yetişdirmə sahələri üçün iş qüvvəsi təmin etmək bəhanəsilə xaricdən gələn erməniləri boşaldılmış torpaqlarda məskunlaşdırmaq üçün azərbaycanlıların Ermənistan SSR–dən çıxarılması həyata keçirilmişdir.

Nətiçə etibarlı ilə, 23 dekabr 1947–ji ildə SSRİ–nin Nazirlər Şurası kolxozçuları və azərbaycanlı əhalinin digər üzvlərini Ermənistan SSR–dən köçürülüb Azərbaycan SSR–nin Kur–Araz ovalığında yerləşdirmək haqqında 4083 sayılı Qərar qəbul etmişdir. 10 mart 1947–ji ildə SSSR–nin Nazirlər Şurası əvvəlki qərarına azərbaycanlıları yenidən məskunlaşdırmaq üçün planlaşdırılmış tədbirlərinin çevrəsini təmin edən 754 sayılı qərarı əlavə etdi.

23 dekabr 1947–ji il tarixli qərarın birinci bölməsinə əsasən 1948 və 1950–ji illər arasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və azərbaycanlı əhalinin digər üzvləri Azərbaycan SSR-nin Kür–Araz ovalığında «kөнüllü prinsip əsasında» yerləşdirilməli idilər.

Bu qərarın hazırlanmasında tələsikliyin səbəbi qərarın müəyyən bir bölməsində açıq–aydın ifadə edilir: «Ermənistan SSR-nin Nazirlər Şurasına azərbaycanlı əhalinin Kür–Araz ovalığında yenidən məskunlaşdırılması nəticəsində boşaldılmış bina və mənzilləri xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etmək səlahiyyəti vermək».

Azərbaycanlıları Ermənistandan çıxarmaq qərarının tətbiq edilməsi üçün bütün lazımi tədbirlər görülmüşdür. 1948–ji ildə 10584 nəfər azərbaycanlı Ermənistandan Azərbaycanın müxtəlif regionlarına köçürülmüşdür. 1948 və 1950–ji illər arasında 34383 nəfər Ermənistan SSR-dən köçürülmüşdür. Geniş miqyaslı köçürülmə 1953–jü ildə Stalinin ölümünə qədər davam etmişdir və yalnız ondan sonra köçürülən insanların sayı azalmağa başladı. Rəsmi sənədlərə əsasən tək Kür–Araz ovalığını regionuna 53 min azərbaycanlı köçürülmüşdür. Lakin, bu Ermənistandan köçürülmüş və ya mühajirət etməyə məجبур edilmiş insanların tam sayı deyil. Ermənistanın dağ otlaqlarından köçürülmüş insanların əksəriyyəti Muğan–Mil düzənliyinin mühitinə uyğunlaşa bilməyərək ya ölmüş ya da ki Azərbaycanın digər regionlarına köçməyə məجبур olmuşdular.

Minlərlə azərbaycanlı ailəsi yalnız Azərbaycanın müxtəlif regionlarına yox, həmçinin SSRİ-nin digər Respublikalarına da köçməyə məجبур oldular.

1988–ji ilin fevral ayında DQMV-nin regional Şurasının sessiyası zamanı Azərbaycan deputatlarının iştirakı olmadan DQMV-ni Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək qərarı alınmışdır. 1 dekabr 1989–ju ildə Ermənistan SSR-nin Ali Soveti (Parlament) Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında bu günə qədər qüvvədə olan qərar qəbul etdi. Azərbaycan ərazisinin birtərəfli şəkildə ölkədən ayırmağa yönəlmiş Ermənistan tərəfinin bu və digər oxşar qərarları SSRİ-nin və Azərbaycan SSR-nin Konstitutsiyalarına zidd idir. Konstitutsiyaya əsasən İttifaqa üzv olan Respublikanın ərazisi onun öz razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. İttifaqa üzv olan Respublikalar arasında sərhəd dəyişiklikləri müvafiq Respublikaların qarşılıqlı razılaşması və SSRİ-nin təsdiqi ilə həyata keçirilə bilərdi.

Azərbaycanda erməni azlığına məxsus olan şəxslərin hüquqlarının guya ki pozulması haqqında yanlış məlumat yayaraq Azərbaycana qarşı təjavüzkar siyasətini haqlı çıxartmağa çalışan Ermənistan tərəfinin iddialarına baxmayaraq, münaqişədən əvvəl sakinlərinin sayı 186.1 min təşkil edən (138.6 min və ya 73.5% erməni, 47.5 min və ya 25.3 % azərbaycanlı) keçmiş DQMV özünü idarəetmənin bütün əsas elementlərini əldə etmiş və öz sosial, iqtisadi və mədəni inkişafına görə əhəmiyyətli irəliləyişə nail olmuşdur.

Əslində DQMV ümumiyyətlə Azərbaycandan daha sürətlə inkişaf edirdi. Buna görə də, statistika və DQMV-nin Azərbaycan daxilində inkişaf təjribəsi təsdiq edir ki, yaranılan muxtariyyət növü muxtar vilayətin əhalisinin gündəlik tələbləri və müəyyən sosial, mədəni və milli tələbləri üçün tamamilə əlverişli idir.

1988–ji ildə başlayan azərbaycanlıların DQMV və Ermənistandan kütləvi qovması (Ermənistandan 200 mindən çox azərbaycanlı qovulmuşdur) bu ərazilərdən bütün erməni olmayanlardan tam etnik təmizləmə ilə nəticələnmişdir. Sovet rəhbərliyi Ermənistanın konstitutsiyaya zidd olan hərəkətlərinə son qoya və Azərbaycanın ərazisinə hərbi qoşun və terrorçu dəstələrin göndərilməsinin qarşısını ala bilmədi.

Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin qəbul etdiyi Qanuna uyğun olaraq 26 noyabr 1991–ji ildə DQMV ləğv edildi. Bu qərarın əsas səbəblərindən biri DQMV-nin yaranmasının Azərbaycan xalqı ilə Erməni xalqı arasında milli ədavətin güjləndirilməsi olmuşdur.

Geniş miqyaslı düşmənçilik özünü 1991–ji ilin sonunları 1992–ji ilin əvvəllərində bürüzə verməyə başladı. Ermənistan silahlı qüvvələri ən mükəmməl silah sistemlərindən istifadə

edərək Dağlıq Qarabağda öz hərbi əməliyyatlarını intensivləşdirirdi. Bu əməliyyatların kulminasiya nöqtəsi 1992–ji ilin fevral ayında qadın, uşaq və yaşlılar daxil olmaqla 600–dən çox mülki şəxsin ölümü ilə nəticələnən Xojalı şəhərinin işğalı və 1992–ji ilin may ayında Şuşa rayonu və Şuşa şəhərinin işğalı olmuşdur. Bu aksiyalar nəticəsində bütün azərbaycanlı əhali tamamilə işğal edilmiş Dağlıq Qarabağdan qovulub çıxarılmışdır. 1992–ji ilin may ayında Laçının işğalı ilə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi Ermənistanla birləşdirilmişdir.

Daha sonra hərbi əməliyyatlar reğionun hüdudlarından kənarında aparılmağa başlayaraq regionun inzibati sərhədlərindən kənara, habelə Azərbaycan–Ermənistan sərhədlərində yerləşən digər ərazilərə doğru genişləndi. Ermənistan daha altı rayonu işğal etdi.

Təəssüf ki, məruzənin ermənilərə dair müvafiq hissələrini hazırlayaraq məruzəçilər iki ölkənin atəşkəsə baxmayaraq müharibə vəziyyətində olmasını və Azərbaycan ərazisinin müəyyən hissəsinin işğal altında olmasını nəzərə almağı lazım bilməyiblər. Həmçinin, ermənilərə münasibətdə guya ki neqativ mühitin olmasını təkid edən məruzəçilərin Bakıda yaşayan ermənilərlə görüşüb onlardan birbaşa məlumat almağa maraqlı göstərməməsi təəssüf doğurur. Bizim fikrimizə görə, yoxlanılmamış məlumata üstünlüyün verilməsi məruzə layihəsinin bəzi hissələrinin obyektivliyi ilə nəticələnmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, məruzə layihəsinin II R Bölməsi ya ləğv olunmalı, ya da ki yuxarıda təqdim edilən məlumata uyğun olaraq yenidən hazırlanmalıdır».

